

**UNIWERSYTET KARDYNAŁA
STEFANA WYSZYŃSKIEGO
W WARSZAWIE**

**60^{PLUS} ŁAGODZENIE
SKUTKÓW
PANDEMII**

IPiSS

UCZESTNICTWO OSÓB STARSZYCH W KULTURZE W KONTEKŚCIE WYZWAŃ ZWIĄZANYCH Z PANDEMIĄ COVID-19

mgr Michał Rydzewski

Projekt „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”
finansowany ze środków Ministerstwa Edukacji i Nauki na podstawie Decyzji Nr 41/WFSN/2021

Słowa kluczowe:

COVID-19, seniorzy, jakość życia, izolacja społeczna, uczestnictwo w kulturze, uniwersytety trzeciego wieku, koła gospodyń wiejskich, domy kultury, partycypacja społeczna, model partycypacyjny

WSTĘP

Okres starości redefiniuje pełnione role społeczne. Naturalna kolej rzeczy, jaką jest zakończenie aktywności zawodowej, powoduje zerwanie istotnej części dotychczasowych więzi i relacji społecznych. Jest to moment, w którym znacznie wzrasta ryzyko nagłego albo stopniowego, potęgowanego wiekiem i stanem zdrowia, wycofania się z aktywnych relacji społecznych w krąg życia rodzinnego i osobistego. Kluczowe jest, aby skutkiem wyjścia z rynku pracy nie było wykluczenie społeczne i atrofia relacji w ogóle. Ryzyko takie istnieje, czego dowodzą przytoczone niżej badania.

Literatura opisuje pięć płaszczyzn funkcjonowania człowieka: biologiczną, psychiczną, ekonomiczną, intelektualną i społeczną. Tutaj skupimy się na ostatniej, ze względu na jej relacyjny wymiar, obejmujący utrzymywanie komunikacji, więzi rodzinnych i towarzyskich oraz aktywizm społeczny, czyli angażowanie się w działalność organizacji i stowarzyszeń, współpracę z innymi i partycypację.

Na każdym z pięciu wymiarów życia człowieka pandemia COVID-19 odcisnęła swoje piętno. Wpłynęła na całokształt funkcjonowania seniorów, począwszy od zaburzenia kontaktów międzyludzkich, poprzez ograniczenia w działaniu usług publicznych, aż po organizację dnia powszedniego.

Płaszczyzna społeczna ma kluczowe znaczenie w odbudowie dobrostanu jednostki po pandemii. Uczestnictwo w kulturze w wymiarze organizacyjnym i treściowym dostarcza narzędzi, które pozwalają na integrację społeczną, udział w życiu zbiorowości i poprawę relacji z otoczeniem. Udział ten osadza w społeczności, w której żyje jednostka. Analizując aktywność ludzi w obszarze kultury – w wymiarze odbiorcy, uczestnika oraz twórcy – można stwierdzić, że ma ona najbardziej istotne znaczenie dla budowy, odbudowy bądź po prostu sensownej weryfikacji pełnionej roli w płaszczyźnie społecznej.

Dlatego w kontekście niwelowania skutków pandemii COVID-19 w grupie osób podwyższonego ryzyka, jaką są osoby starsze (tu zdefiniowane jako osoby w wieku 60+) bardzo istotne jest przyjrzenie się ich funkcjonowaniu w kulturze i w społeczeństwie, aby zarekomendować kierunki badań lub wytyczne dla systemowych rozwiązań w tym zakresie.

FUNKCJONOWANIE SPOŁECZNE OSÓB STARSZYCH - KONTEKSTY

Kontekst: funkcjonowanie społeczne osób 60+ przed pandemią

Według danych GUS w 2019 roku seniorzy w Polsce stanowili zbiorowość 9 mln 703 tys. osób. To około 25% populacji Polski (Senior.Hub, 2021). Można przyjąć, że grupa ta, niezależnie od różnic wynikających z miejsca zamieszkania, stanu zdrowia, wykształcenia, stopnia zamożności itp., stanowi pewną wyodrębnioną zbiorowość o wspólnych cechach, definiujących sposób funkcjonowania społecznego. Cechami tymi są przede wszystkim: zakończenie aktywności zawodowej, pogarszający się stan zdrowia, zasadnicze zmniejszanie się aktywności społecznej i – niestety – stopniowe narastanie społecznej izolacji.

Spróbujmy przeanalizować aktywność społeczną osób starszych, posługując się kategoriami relacji towarzyskich oraz kontaktów z osobami spoza ścisłego grona domowników czy wąskiego kręgu rodziny. To istotne, bo można założyć, że właśnie te relacje mają duże znaczenie dla poczucia sprawczości, zadowolenia z życia, gotowości do podejmowania różnorodnych wyzwań. Stanowią więc istotny warunek w miarę łagodnego przejścia przez fazę przymusowej izolacji w trakcie pandemii oraz tempa powrotu do aktywnego życia po jej zakończeniu.

Raport *Jakość życia osób starszych w Polsce*, oparty na badaniach przeprowadzonych przez GUS w 2018 roku (GUS, 2020) wskazuje, że w wieku senioralnym znacznemu ograniczeniu ulegają kontakty towarzyskie: jedynie 6,7% seniorów spotykało się z przyjaciółmi/znajomymi regularnie, kilka razy w tygodniu; dalsze 28,2% co najmniej raz w miesiącu. Pozostali kilka razy w roku lub rzadziej, zaś aż 32,7% badanych deklaroowało, że kontakty takie w ogóle nie zdarzały się. Oznacza to, że 2/3 respondentów GUS w wieku 65+ prawie w ogóle nie prowadzi życia towarzyskiego, co oznacza również, że nie zrzesza się, nie korzysta z działań instytucji kultury itd. Warto odnotować ten fakt – 1/3 osób w wieku senioralnym w ogóle nie odnotowuje relacji z osobami spoza rodziny. Nawet jeśli nie są to dane obrazujące całkowitą izolację, dostrzec można samotność i wycofanie osób starszych, redukcję do minimum aktywności społecznych poza kręgiem rodzinnym.

Z tych samych badań wynika, że ponad 30% seniorów odwiedzało rodzinę, znajomych lub zapraszało do swojego domu gości częściej niż raz w miesiącu – jednak ok. 14% osób starszych nigdy nie odwiedzało znajomych i nie zapraszało nikogo do siebie. (Osoby starsze bardzo wyraźnie preferowały relacje towarzyskie oparte na odwiedzinach w domach – tylko znikoma grupa badanych spotykała się na zewnątrz, w kawiarni czy pubie. To istotna informacja, która pokazuje brak gotowości do wyjścia poza strefę komfortu wyznaczoną przez relacje jedynie z

osobami znanymi oraz brak gotowości do otwierania się na nieznaną otoczenie czy kontakty interpersonalne.)

Ze wszystkich dostępnych badań (na przykład GUS, 2020a; Senior.Hub, 2021) wynika również, że już przed pandemią izolacja społeczna, czyli codzienne funkcjonowanie w ograniczonej liczbie kontaktów społecznych lub zgoła w zupełnym braku kontaktów z osobami spoza grona domowników, była dostrzegalnym, znaczącym wyróżnikiem opisywanej grupy.

W przytaczanym wyżej raporcie GUS szacuje się, że w grupie 65+ odsetek osób wyizolowanych wynosi 9,8%, a w grupie 75+ nawet ponad 14%. Raport *Jakość życia osób starszych w Polsce w pierwszym roku pandemii COVID-19*, sygnowany przez Senior.Hub i Fundację Zaczyn, stawia kropkę nad i, stwierdzając, że „realnie nawet do 1 miliona osób w Polsce pozostaje w faktycznej izolacji społecznej, często żyjąc samotnie w swoich mieszkaniach i domach” (Senior.Hub, 2021). A przecież przytoczone dane GUS opisują kontekst życia osób starszych PRZED pandemią!

Wydaje się zatem, że a priori można przyjąć, że przełamanie izolacji czy też pobudzenie aktywności społecznej jest – w obszarze polityki senioralnej – podstawowym wyzwaniem dla instytucjonalnego i społecznego otoczenia, jeśli chcemy poważnie skonstruować model wyjścia z pandemii i (od)budowy więzi społecznych.

Kontekst: aktywność w obszarze kultury – nawyki, działania

Z ostatnich, zrealizowanych przed pandemią badań GUS dotyczących udziału w kulturze osób starszych¹ można wysnuć wniosek spójny z opisanym wyżej kontekstem społecznym osób starszych. Wśród szeroko pojętych aktywności kulturalnych seniorów przeważało bierne uczestnictwo w kulturze. Do najważniejszych aktywności należało zatem w kolejności: oglądanie TV (ponad 98% osób), słuchanie radia (83%) i czytanie książek (54%) (GUS, 2020a).

Bardziej aktywnych form udziału w kulturze nie wskazała ponad połowa respondentów. Stosunkowo popularne okazały się kino (30,2%), zwiedzanie zabytków (27%), muzeów i wystaw (19,1%), udział w koncertach (17,8%) i przedstawieniach teatralnych (15,7%) (GUS, 2020b).

Należy jednak zaznaczyć, że powyższe wskazania w znacznym stopniu miały charakter deklaracyjny. Bardziej szczegółowe badania aktywności kulturalnej osób starszych pokazały, że częste (przynajmniej raz na 2–3 miesiące) uczestnictwo w przedstawieniu teatralnym lub

¹ Obydwa raporty GUS opublikowano w 2020 roku, dla rozróżnienia przyjęto więc zapis bibliograficzny GUS 2020a (Jakość życia osób starszych w Polsce) i GUS 2020b (Uczestnictwo ludności w kulturze w 2019 r.)

koncercie dotyczyło zaledwie 5,7% badanych, podczas gdy aż 78,6% zadeklarowało, że nigdy lub prawie nigdy nie bierze w nich udziału. Podobnie z muzeami i wystawami sztuki – częsty udział dotyczy 3,4% badanych, brak realnego uczestnictwa – 78,7%.

Telewizja jawi się zatem jako podstawowy *produkt kulturalny* konsumowany przez osoby starsze. Ponad 45% osób 65+ ogląda ją więcej niż cztery godziny dziennie! Prawie nigdy lub nigdy nie ogląda telewizji zaledwie 2% osób starszych (GUS, 2020a).

Interesujące jest, że respondenci GUS przeważnie uważali, że telewizja ma charakter uniwersalny i może z powodzeniem zastąpić wiele innych form aktywności kulturalnej (słuchanie radia, chodzenie do kina, czytelnictwo gazet i magazynów), choć nie sprawdza się w przypadku teatru i koncertów. Przytoczone dane pokazują, że seniorzy w znacznym stopniu traktują niatelewizyjne formy uczestnictwa w kulturze jako dodatkowe, redundantne. Można więc uznać, że osoby starsze są swoistymi ofiarami telewizji, która w znacznym stopniu porządkuje im życie codzienne i daje poczucie *osadzenia* w świecie.

Z przedstawionych przez GUS badań wynika, że ponad 85% osób powyżej 65 roku życia nie korzysta z oferty domów kultury w swoim miejscu zamieszkania. To ciekawe o tyle, że domy kultury podejmują w praktyce szereg aktywności nakierowanych na osoby starsze, zaś spora część uniwersytetów trzeciego wieku kooperuje z domami kultury lub jest przy nich afiliowana. Jak się jednak okazuje te działania trafiają do stosunkowo wąskiej grupy aktywnych seniorów.

Przy relatywnej bierności seniorów nie dziwią przytaczane przez GUS dane, że osoby w wieku 65+ są generalnie zadowolone z oferty kulturalnej w miejscu zamieszkania. Zadowolenie z sieci instytucji prowadzących działalność kulturalną w okolicy deklarowało 30,7% osób, stosunek neutralny (ani zadowolony, ani niezadowolony) – dalsze 58,8% (GUS, 2020b).

Kontekst: zrzeszanie się osób starszych

Z danych GUS (GUS, 2020a) wynika, że ok. 6,2% osób 65+ udziela się społecznie w organizacjach trzeciego sektora (nieco więcej w instytucjach religijnych – 7,1%). Oceniając ten wskaźnik należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że pytano o przynajmniej jednokrotne w ciągu ostatnich 12 miesięcy podjęcie niepłatnej, dobrowolnej pracy na rzecz organizacji społecznej. Dana ta z jednej strony mówi więc o pewnym potencjale społecznikowskim osób starszych, z drugiej strony – trudno namalować na niej optymistyczny obraz zaangażowanych społecznie seniorów.

Sygnowana przez Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej *Informacja o sytuacji osób starszych w 2019 r.* (MRiPS, 2020) wskazuje z kolei na aktywny udział osób w wieku 60+ w różnorodnych zajęciach w klubach czy sekcjach samorządowych instytucji kultury. Osoby starsze

stanowiły ponad 36% uczestników stałych form takiej działalności: 30% osób biorących udział w spotkaniach dyskusyjnych klubów filmowych, ok. 38% uczestników zajęć informatycznych oraz ok. 33% członków kół literackich. W kategoriach liczbowych dane te przedstawiają się następująco:

- wśród 276 tys. osób członków różnorodnych zespołów artystycznych przy instytucjach kultury 54 tys. to osoby w wieku 60+;
- wśród 575 tys. członków kół/sekcji/klubów w instytucjach kultury 210 tys. to osoby w wieku 60+ (MRiPS, 2020).

Mimo opisanej wyżej, dostrzegalnej bierności społecznej osoby starsze mają wypracowane formy instytucjonalnego udziału w życiu kulturalnym; mają również dedykowane struktury dla zrzeszania się. Sztandarowymi przykładami organizacji działających dla (lub z bardzo dużym udziałem) osób starszych są uniwersytety trzeciego wieku (UTW) i koła gospodyń wiejskich (KGW). Działalność UTW jest wprost adresowana do osób w wieku emerytalnym (*trzecim* wieku); kontrowersyjne może być twierdzenie o KGW jako sposobie zrzeszania się seniorów/-ek. Dane MRiPS są jednak klarowne: kobiety w wieku 60+ stanowiły blisko 54% uczestniczek działań kół gospodyń wiejskich.

UTW to jednostki, których celem jest integracja, aktywizacja, poprawa jakości życia oraz edukacja seniorów. Według danych MRiPS w 2018 roku w Polsce działało 640 uniwersytetów trzeciego wieku, które funkcjonowały na terenie wszystkich województw (najwięcej na Mazowszu – 80 podmiotów).

UTW mają zróżnicowaną formę organizacyjną. Najczęściej są samodzielными stowarzyszeniami lub strukturami wydzielonymi w ramach większych organizacji, jako jeden z elementów jej działania. I tak 56% UTW funkcjonuje w ramach NGO, 21,5% działa w strukturach uczelni wyższych, zaś 17,7% jako jednostki organizacyjne domów i ośrodków kultury.

UTW przede wszystkim zajmowały się organizowaniem wykładów, seminariów, mniej lub bardziej regularnych zajęć. Ponad 88% realizowało zajęcia ruchowe i rekreacyjne, znaczna część (odpowiednio: 81 i 70%) organizowała kursy językowe lub zajęcia komputerowe. Różnorodne zajęcia artystyczne realizowane były w 73% tych organizacji.

Według danych MRiPS, w skali kraju w roku 2018 w zajęciach UTW uczestniczyło łącznie 113 tys. osób, w tym ponad 95 tys. kobiet. Na Mazowszu w 80 UTW brało udział blisko 15 tys. osób.

Koła Gospodyń Wiejskich z kolei to z definicji samorządne i niezależne organizacje społeczno-zawodowe kobiet wiejskich. Działania KGW koncentrują się na pomocy socjalnej, samoorganizacji, ale również rozwijania przedsiębiorczości i zwiększaniu uczestnictwa w kulturze.

Według Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi w 2018 roku zarejestrowanych było ponad 5 tys. KGW – przy czym skala zjawiska jest dalece szersza i szacuje się, że w Polsce istnieć może nawet 26 tys. tych jednostek, funkcjonujących w sposób mniej lub bardziej sformalizowany (Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2020).

Według danych zebranych przez Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w 2020 roku na Mazowszu (MHPRL, 2020) KGW w ramach aktywizacji lokalnej społeczności brały udział w dożynkach i innych uroczystościach – przede wszystkim o charakterze patriotycznym, religijnym oraz organizowanych przez samorząd. Udział w imprezach kulturalnych deklarowało 85% zarejestrowanych kół; 43% informowało o istnieniu zespołu muzycznego lub chóru prowadzonego przez KGW.

W cytowanej już *Informacji* Ministerstwa Rodziny i Polityki Społecznej wynika, że w KGW zrzeszonych było ok. 69 tys. osób, z czego 37 tys. to osoby 60+ (MRiPS, 2020).

Kontekst: działania kulturalne na rzecz osób starszych

Oferta kulturalna dla osób w wieku senioralnym jest wielowymiarowa. Oprócz działania sieci instytucji kultury należy zwrócić uwagę na podejmowanie inicjatyw na rzecz ułatwienia dostępu do kultury dla seniorów oraz na różnorodne projekty kulturalne wprost do nich adresowane. Wśród programów dotacyjnych, zarządzanych przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego i instytucje działające na jego rzecz, wskazać można co najmniej jeden program wprost kierowany do grup z różnych przyczyn defaworyzowanych w dostępie do kultury, w tym seniorów. Jest to program *Kultura dostępna*. Komponenty związane z aktywizacją/edukacją kulturalną lub uczestnictwem w kulturze można znaleźć również w innych programach dotacyjnych, co wprost powiązane jest z celami tych programów. Kontekst pokazuje tabela 1.

Wskazane w tabeli trzy programy mogą wpisywać się w szeroko pojętą politykę senioralną, aczkolwiek rzeczywisty wymiar budżetowy wsparcia dedykowanego seniorom jest stosunkowo niewielki. Łączny budżet *Edukacji kulturalnej*, *Kultury dostępnej* i *Kultury-Interwencje* to 30,7 mln złotych (dane z 2019 roku). Łączna liczba dofinansowanych projektów w 2019 roku to 735. Według danych Narodowego Centrum Kultury, w 2019 roku w obrębie tych trzech programów łącznie dofinansowano zaledwie 24 zadania w sposób jednoznacznie odnoszący się do seniorów. Łączna kwota dofinansowań wynosiła niespełna 1 mln zł². Warto

² Opracowanie na podstawie danych NCK.

prześledzić, jakie typy działań realizowano w ramach owych 24 wniosków na rzecz osób starszych.

Jeśli chodzi o program *Edukacja kulturalna* (13 wybranych projektów), poza jednym wyjątkiem festiwalu artystycznego osób starszych, przeważały projekty warsztatowe, adresowane bezpośrednio do seniorów albo budujące w sposób warsztatowy grupy wielopokoleniowe. W dwóch przypadkach działania warsztatowe przekładały się na późniejsze stworzenie grup teatralnych, w kolejnych dwóch – na przygotowanie amatorskich wystaw plastycznych. W jednym zaledwie przypadku kluczowym elementem projektu, szczególnie ważnym ze względu na budowanie poczucia sprawczości u osób starszych, była realizacja mikroprojektów w grupach międzypokoleniowych.

Wnioskodawcy w *Kulturze dostępnej* (osiem projektów) skupili się na wyjazdach seniorów z małych miejscowości do dużych ośrodków kulturalnych (sześć zadań); w dwóch pozostałych projektach istotą było przygotowanie spektaklu/koncertu dedykowanego starszej publiczności.

Kultura-Interwencje zaowocowała, co zapewne wynika z bardzo ogólnych ram tworzonych przez program, trzema różnorodnymi projektami: festiwalem, projektem wyjazdowym, który równie dobrze mógłby zostać zrealizowany w ramach *Kultury dostępnej*, oraz – jedynym w zestawieniu – projektem badawczym seniorów zależnych jako uczestników kultury.

Zestawienie rodzajów dofinansowanych projektów prezentuje tabela 2.

Lektura opisów projektów pozwala na stworzenie swoistej chmury tagów, obrazującej główne aspekty działań kulturalnych adresowanych do osób starszych: pojawiające się frazy to na przykład:

- integracja międzypokoleniowa
- likwidacja barier społecznych
- dostęp do kultury
- aktywizacja osób starszych
- poczucie sprawczości³.

Warto zwrócić uwagę, że międzypokoleniowość jest formą uniknięcia pułapki gettoizacji osób starszych, która może czyhać przy projektowaniu dla nich oferty kulturalnej. Gettoizacji rozumianej jako kierowanie projektów *wyłącznie* do osób starszych albo też przypisywanie do

³ Opracowanie na podstawie danych NCK.

grupy odbiorców niesamodzielnych (projekty *dla osób niepełnosprawnych i starszych*). Projekty takie mogą być obciążone wtórną infantyлизacją (uproszczony przekaz – w założeniu dla niezbyt wyrobionych odbiorców) i niejako ośmieszać seniorów. Lektura przytoczonych w tabelach danych wskazuje, że taka pułapka naprawdę istnieje.

PANDEMIA – RZUT OKA NA INDYWIDUALNE I GRUPOWE STRATEGIE PRZETRWANIA

Pandemia a jakość życia seniorów

Blisko 2/3 seniorów (59,5%) deklaroowało po pierwszym roku pandemii, że ich kondycja psychiczna jest gorsza niż przed pandemią (Senior.Hub, 2021). Na całokształt tego odczucia składa się szereg przyczyn natury zdrowotnej, społecznej, w tym ograniczonego dostępu do usług publicznych itp. Należy wskazać dwa kluczowe aspekty.

Po pierwsze – rozwój pandemii oznaczał dla seniorów naruszenie dobrostanu psychicznego z powodu ograniczenia liczby, ale również jakości relacji społecznych. Blisko połowa seniorów (46% badanych przez Senior.Hub) oświadczyła, że w wyniku pandemii ograniczyła relacje z innymi ludźmi i odczuwa dyskomfort z tego powodu. Zarówno sama konstatacja, jak i odczuwany dyskomfort maleją wraz z wiekiem, co w sposób oczywisty wynika z faktu postępującej wraz z wiekiem atrofii kontaktów poza gronem rodzinnym, izolacją społeczną i przyzwyczajeniem do tego faktu. Rzecz jasna nie znaczy to, że osoby na przykład 80-letnie godzą się z faktem izolacji; pandemia nie zmieniła jednak ich zachowań aż tak radykalnie jak u 60-latków.

Odsetek osób odczuwających spadek liczby i jakości relacji z ludźmi wynosi (Senior. Hub, 2021):

- 52% w grupie 60+
- 39,2% w grupie 70+
- 34,5% w grupie 80+

Podjmując temat aktywności osób w wieku 60+ i zmian, jakie przyniosła pandemia zarówno w wymiarze działań społecznych, jak i indywidualnych strategii przetrwania, należy te czynniki koniecznie wziąć pod uwagę przy wypracowaniu rozwiązań z uwzględnieniem budowania relacji społecznych w odniesieniu do osób starszych.

Druga kwestia jest nieco bardziej skomplikowana. Senior.Hub we wnioskach z raportu wskazuje, że korzystanie z internetu tylko nieznacznie wpływa na subiektywnie odczuwaną

kondycję psychofizyczną oraz jakość życia osób starszych. Co to oznacza? Można postawić tezę, że pandemia obnażyła fakt, iż media elektroniczne, sieci społecznościowe typu Facebook nie są w stanie zastąpić kontaktów społecznych realizowanych bezpośrednio (*offline*). Wyrażna tęsknota za relacjami bezpośrednimi, która przebijała się do mediów podczas kolejnych lockdownów i wynika z przytoczonych wyżej badań, pokazuje, że nawet w grupie osób kompetentnych cyfrowo internet nie zastępuje normalnych kontaktów międzyludzkich. Można zatem domniemywać, że badania dotyczące konsumpcji kultury i subiektywnego postrzegania przez seniorów roli telewizji, po doświadczeniu pandemii mogłyby zasadniczo się różnić.

Nie zmienia to faktu, że seniorzy są w swojej masie grupą wykluczoną cyfrowo. Z internetu nie korzysta blisko 70% osób starszych. Federacja Konsumentów w raporcie *Wykluczenie cyfrowe podczas pandemii*, opublikowanym wiosną 2021 roku wskazuje, że 3,63 mln osób w wieku 55–74 lata nigdy nie korzystało z internetu. To ponad 80% wszystkich niekorzystających z sieci osób w Polsce (FK, 2021). Jednocześnie raport wskazuje, że w wielu przypadkach wykluczenie cyfrowe spowodowało *niewidzialność* seniorów, którzy nie potrafili skorzystać z usług publicznych świadczonych *online*.

Raport Senior.Hub, przywołując najświeższe dane z badania GUS *Wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w gospodarstwach domowych*, również wskazuje, że 64,6% osób 65+ NIGDY nie użytkowało internetu. Ponadto spora część deklaruje, że korzystało z sieci kilka razy w ciągu ostatniego roku, co sugeruje brak kompetencji i raczej sporadyczne szukanie konkretnej informacji niż traktowanie internetu jako narzędzia komunikacji czy uczestnictwa w kulturze. Około 12% seniorów korzystało z internetu w wąskim lub bardzo wąskim zakresie (wskazanie jednego lub dwóch obszarów aktywności internetowej). Jedynie 3% osób starszych wykorzystywało internet w więcej niż pięciu obszarach, czyli potrafiło skorzystać z wyszukiwarek, swobodnie przeglądało strony www., posiadało aktywny adres e-mail, miało konta w mediach społecznościowych, korzystało z usług bankowych lub dokonywało zakupów *online* (Senior.Hub, 2021). Tylko ta wąska grupa może być traktowana jako potencjalni uczestnicy kultury *online*.

To ciekawe zjawisko, ponieważ pokazuje, że działania samorządowych instytucji kultury i wsparcie kultury na poziomie polityk ogólnopolskich kompletnie rozmijają się z potrzebami osób starszych. Podstawą reakcją na pandemię, na przykład domów kultury i instytucji artystycznych, było przeniesienie bieżącej działalności do sieci. Instytucje artystyczne streamingowały przedstawienia czy koncerty realizowane bez udziału publiczności; domy kultury próbowały przetransformować swoje statutowe działania z zakresu animacji kultury

czy edukacji kulturalnej na działania *online*, za pomocą bardzo różnych, często przypadkowych narzędzi.

Również wsparcie ze strony instytucji państwa skupiło się na pomocy w przeniesieniu działań artystycznych i edukacyjnych do sieci. Miało to rzecz jasna charakter doraźny, a deklarowanym celem było zarówno utrzymanie publiczności, jak i przetrwanie instytucji. Wiosną 2020 roku Narodowe Centrum Kultury uruchomiło z inspiracji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego program dotacyjny *Kultura w sieci*, który skupiał się na sfinansowaniu projektów edukacyjnych, animacyjnych i artystycznych realizowanych w tym roku w formie zdalnej. Bardzo często projekty zgłoszone do programu (było ich ponad 6 tys.) stanowiły proste przeniesienie działań realizowanych dotychczas z publicznością do przekazu wirtualnego. Budżet programu opiewał na 60 mln zł; warto porównać tę kwotę z budżetem rządowego programu *Aktywni+*, który wynosi 40 mln zł rocznie. Program *Aktywni+* skupia się na czterech kluczowych obszarach: aktywności społecznej, partycypacji społecznej osób starszych, włączenia cyfrowego oraz bezpieczeństwa.

Niskie kompetencje cyfrowe seniorów zapewne były powodem, że we wspomnianej *Kulturze w sieci* na 1183 realizowanych zadań zaledwie dwa (!) adresowane były bezpośrednio do seniorów. Obejmowały opracowanie wirtualnego przewodnika operowego oraz przeprowadzenie muzykowania *online* dla seniorów.

W 2020 roku dużo mówiło się o postępującej przemianie *społeczności lokalnej w sieć społecznościową*, nie zauważono przy tym, że ważna grupa społeczna bierze minimalny udział w owej przemianie. Usystematyzowane działania w obszarze kultury rozminęły się z potrzebami grupy seniorów.

Pandemia – strategię przetrwania organizacji

Opisaliśmy wyżej kwestię roli uniwersytetów trzeciego wieku i kół gospodyń wiejskich w aktywizacji społecznej osób starszych. Niewiele jest dostępnych danych na temat funkcjonowania tych organizacji w trakcie pandemii – można zatem założyć znaczące ograniczenie pracy albo zgoła zawieszenie działalności, co ma istotne, negatywne konsekwencje dla ich uczestników. Z drugiej strony wiemy, że część organizacji spróbowała włączyć się w działania kulturalne w trakcie pandemii, przenosząc swoją działalność – przynajmniej w wymiarze minimalnym – do świata wirtualnego.

Jeśli chodzi o UTW, funkcjonowanie jednego z nich, afiliowanego przy Uniwersytecie Wrocławskim, opisał Kiriakos Chatzipendis. Przeanalizował on trzy aspekty działania UTW: zmiany organizacyjne, analizę potrzeb i problemów słuchaczy przez UTW oraz formy wsparcia słuchaczy.

Reakcją na pierwszy lockdown wiosną 2020 roku było zawieszenie działalności organizacji. Po przerwie wakacyjnej w nieco mniej restrykcyjnych warunkach jesienno-zimowego lockdownu 2020/2021 wprowadzono, wzorując się na uczelni, przy której działa UTW, hybrydową formę zajęć lub nagrywanie wykładów i ich prezentację na platformie YouTube. Jeśli chodzi o potrzeby słuchaczy nie były one szczegółowo badane, poza skonstatowaniem rzeczy raczej oczywistych: nudy, niskiej motywacji do uczestnictwa w wykładach *online* oraz wysokiego poziomu stresu i frustracji. Wrocławski UTW świadczył dość wyspecjalizowaną pomoc dla słuchaczy i, oprócz oddolnej, koleżeńskiej pomocy wzajemnej, uruchomił wsparcie informatyczne, bezpłatne warsztaty komputerowe, a nawet konsultacje psychologiczne dla słuchaczy – rzecz jasna przez internet (Chatzipendis, 2020).

Opisu tego nie można oczywiście ekstrapolować na inne UTW, w szczególności mające niewielkie zasoby, założone jako stowarzyszenia zwykłe i działające w małych miejscowościach. Prosty *research* w internecie pokazuje, że na ogół zawiesiły one działalność stałą, ograniczając się do udziału w uroczystościach samorządowych czy akcjach domów kultury typu nagranie krótkich amatorskich materiałów (na przykład recytacja wierszy, czytanie krótkich form literackich, odgrywanie scenek rodzajowych) na Facebooka.

Podobnie koła gospodyń wiejskich. Studia przypadku pokazujące działania mazowieckich KGW (MHPRL, 2020) chociaż opisują działania kół aż po rok 2020, nie odnoszą się do sytuacji w pandemii, kreśląc obraz kół angażujących się w działania lokalne typu dożynki czy festyny gminne i integrację uczestniczek. Można domniemywać, że taka działalność realizowana była w trakcie pandemii w bardzo ograniczonym zakresie. W raporcie nie ma śladu na temat działań KGW w formie zdalnej. Aby zobaczyć, czy taka aktywność w ogóle była prowadzona, wypada znów skorzystać z danych Narodowego Centrum Kultury. Spośród 1183 projektów kulturalnych realizowanych w 2020 roku w ramach programu *Kultura w sieci*, trzy złożyły KGW. Obejmowały one:

- organizację trzech profesjonalnie zmontowanych koncertów emitowanych „w wysokiej rozdzielczości w mediach lokalnych i na stronach internetowych”;
- realizację i emisję w internecie cyklu krótkich edukacyjnych rozmów o kulturze;
- realizację cyklu plenerów malarskich *online* oraz warsztatów rękodzielniczych⁴.

Ze względu na stosunkowo duży stopień skomplikowania opisanych projektów można założyć, że konkretne działania realizowane były przy współpracy samorządu, lokalnych mediów oraz instytucji kultury.

⁴ Na podstawie danych NCK.

PODSUMOWANIE. PROPOZYCJE ROZWIĄZAŃ

W wymiarze społecznym pandemia przyniosła dwa bardzo wyczuwalne efekty w sytuacji osób starszych:

- pogłębienie samotności i zjawiska izolacji społecznej poprzez przerwanie i tak wątłych aktywności społecznych seniorów;
- wyraźne odczucie tego faktu przez samych zainteresowanych, którzy nie odnajdując się w świecie wirtualnym, odkryli, że telewizja nie jest w stanie zastąpić relacji społecznych, tak wyraźnie oczekiwanych.

Pandemia spowodowała w pewnym sensie *sprywatyzowanie* problemów społecznych osób starszych. Wobec kolejnych lockdownów, opisanego wyżej ograniczenia kontaktów społecznych oraz *de facto* zawieszenia działań różnego rodzaju instytucji lub organizacji aktywizujących osoby starsze, ostatecznie każda z tych osób została zmuszona do przyjęcia indywidualnej strategii przetrwania. Kwestią otwartą zatem nie jest konstruowanie monumentalnych programów pomocowych w skali masowej, lecz wyjście naprzeciw owym indywidualnym strategiom i punktowe wsparcie seniorów w powrocie do aktywnych relacji społecznych w świecie pocovidowym.

Nie wydaje się, aby istniała nawet techniczna możliwość wsparcia w niwelowaniu skutków pandemii w wymiarze masowym. Programy aktywizujące, jak wspomniany wyżej *Aktywni+*, docierają do stosunkowo wąskiej grupy osób (według danych Ministerstwa Rodziny i Polityki Społecznej program obejmuje 12% populacji osób starszych; przy budżecie 40 mln zł oznacza alokację środków w wysokości ok. 4 zł rocznie na jednego seniora!). Zgodnie z zasadą subsydiarności państwo nie powinno zawłaszczać przestrzeni, która może i powinna być zagospodarowana przez jednostki samorządu lokalnego. Jak zwraca uwagę raport Senior.Hub istotne jest wzmocnienie zdolności samorządów do prowadzenia zarówno regularnych, jak i kryzysowych działań wobec lokalnych społeczności seniorów. Tymczasem raporty Najwyższej Izby Kontroli przez lata wskazują, że gminy nader często nie diagnozują potrzeb osób starszych albo robią to bardzo pobieżnie.

Pytanie zatem: w jaki sposób i z jakich elementów powinien być skonstruowany modelowy program wsparcia na poziomie lokalnym?

Po pierwsze – powinien zawierać znaczącą przewagę działań *offline* nad działaniami *online*, co wynika zarówno z opisanego wyżej kontekstu powrotu do *normalnych* relacji międzyludzkich, jak i z realnie niskich kompetencji osób starszych w korzystaniu z sieci.

Po drugie – niezbędne jest przygotowanie konkretnych działań w możliwie partycypacyjny sposób. W 2019 roku Centrum Praktyk Edukacyjnych działające przy Centrum Kultury Zamek w Poznaniu wydało poradnik *Seniorzy zależni jako uczestnicy kultury*. Publikacja dotyczyła osób starszych zależnych, ale zawarte w niej konkluzje można zdecydowanie odnieść do grupy seniorów w ogóle. CPE zwróciło uwagę na kilka istotnych aspektów funkcjonowania osób starszych, które pandemia wzmocniła. Przede wszystkim skatalogowano i opisano potrzeby osób starszych w kontekście uczestnictwa w kulturze (CPE, 2019):

- potrzeba bliskości/przeciwdziałanie osamotnieniu,
- potrzeba włączania/przywracania do wspólnoty,
- potrzeba współtworzenia i bycia docenionym,
- potrzeba towarzyskości,
- potrzeba utrzymywania relacji międzypokoleniowych.

Autorzy wysnuli wniosek o konieczności dialogicznego tworzenia oferty kulturalnej z uwzględnieniem aspektu partycypacyjnego osób starszych. Jak wynika z przytoczonego wyżej przeglądu działań dla seniorów w 2019 roku, zaledwie jeden, zrealizowany w ramach programu *Edukacja kulturalna*, zawierał komponent oddolności (realizacja mikroprojektów w grupach międzypokoleniowych).

Podręcznik CPE wskazuje pięć kategorii postaw seniorów w ramach działań kulturalnych. Warto zacytować je w całości:

- Odbiorcy/Konsumenci – odbiorcy pełnią rolę *konsumentów* czy biernych uczestników sytuacji, która została dokładnie zaplanowana i sformatowana przez twórców oferty.
- Aktywni uczestnicy – odbiorcy są uczestnikami zajęć przygotowanych i sformatowanych przez twórców oferty, mogą jednak inicjować pewne modyfikacje i udoskonalenia w ramach projektu.
- Uczestnicy z wyraźną inicjatywą – odbiorcy są uczestnikami zajęć przygotowanych przez twórców oferty, mogą jednak wyraźnie wpływać na kształt i przebieg oferowanych działań.
- Partnerstwo (konsultowanie) – osoby starsze zależne są partnerami dla inicjatorów i specjalistów prowadzących działania, otwartych na wymianę myśli oraz wspólne konsultowanie projektów. Dzięki temu uczestnicy zajęć mogą decydować o kształcie poszczególnych działań w ramach projektu, ich przebiegu, temacie i/lub efekcie.
- Współtwórcy (współdecydowanie) – osoby starsze zależne są partnerami inicjatorów projektu oraz faktycznymi jego współtwórcami. Realizowane działania opierają się na

głębokiej partycypacji wszystkich uczestników, szacunku dla ich opinii, pomysłów i zainteresowań. [...] (CPE, 2019).

Wydaje się, że partycypacyjny model konstruowania działań kulturalnych, które mają przełożyć się na rewitalizację aktywności społecznej seniorów (kultura jako zestaw narzędzi) należy uznać za najbardziej angażujący, a tym samym najbardziej efektywny.

Bardzo ważna konstatacja: samorządowe instytucje kultury mają wszelkie kompetencje do odgrywania roli ambasadorów idei partycypacji osób starszych w jednostkach samorządu lokalnego. Wynika to z co najmniej trzech okoliczności. Po pierwsze – usytuowania systemowego: zgodnie z *Ustawą o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej* samorządowe instytucje kultury w naturalny sposób realizują założenia polityk lokalnych jednostki samorządu jako organizatora. Tworzenie systemu lokalnego wsparcia zakłada zatem istnienie jednostek (instytucji), które z definicji muszą w nim partycypować. Z drugiej strony podstawowym zdaniem domów kultury jest aktywizowanie i integrowanie lokalnej społeczności. Taka autodefinicja wskazywana jest między innymi w raporcie z badań nad sytuacją domów kultury w Polsce *Oswajając zmienność*, przeprowadzonych przez Narodowe Centrum Kultury w 2019 roku (NCK, 2021).

Domy kultury w większości definiują się jako instytucje odpowiedzialne za rozwój kapitału społecznego i budowanie więzi w społeczności lokalnej. Taka funkcja wynika z tak zwanego społecznościowego modelu placówki, od dłuższego czasu przedstawianego jako wzorcowy zarówno przez środowisko praktyków i animatorów kultury, jak i przez Narodowe Centrum Kultury – instytucję w pewien sposób referencyjną dla domów kultury (Ośrodek Ewaluacji, 2017; NCK, 2021). Model ten wdrażany jest w co najmniej kilku działaniach NCK (na przykład w projekcie szkoleniowym *Zaproś nas do siebie!*), ale przede wszystkim należy wymienić program *Dom Kultury+ Inicjatywy lokalne*, realizowany przez Centrum od 2013 roku, w którym rokrocznie uczestniczy 50 tego typu placówek. Program *DK+* promuje domy kultury jako instytucje oparte na działaniach partycypacyjnych i współpracy ze społecznością lokalną.

Ewaluacja pierwszych kilku edycji programu, przeprowadzona na zlecenie NCK przez Ośrodek Ewaluacji w 2017 roku, wyodrębniła na podstawie doświadczeń beneficjentów programu cechy modelowego domu kultury. Są to między innymi:

- funkcjonowanie w oparciu o analizę lokalnej sytuacji społecznej,
- aktywne uczestniczenie w życiu społecznym w danej gminie,
- otwartość na wszystkie grupy społeczne,
- integrowanie społeczności lokalnych za pomocą działań kulturalnych,

- przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu i jego skutkom,
- moderowanie dialogu w społeczności lokalnej,
- budowanie postawy otwartości (OE, 2017).

Model ten zyskał powszechną akceptację. Już w roku 2017 Ośrodek Ewaluacji wskazywał, że model społecznego domu kultury realizowany był również w ośrodkach, które nie uczestniczyły bezpośrednio w programie *Dom Kultury+*. Z kolei przywołane badania NCK wskazują, że większość zarządzających domami kultury ma świadomość potrzeb społecznych swoich odbiorców i przejawia gotowość do animowania wspólnoty lokalnej (NCK, 2021).

Doświadczenia z realizacji programu *Dom kultury+ Inicjatywy lokalne* zostały wykorzystane w realizacji *Narodowego Programu Rozwoju Czytelnictwa 2.0*, w którym od roku 2022 uruchomiono adresowany do bibliotek kierunek interwencji *BLISKO – Biblioteka / Lokalność | Inicjatywy | Społeczność | Kooperacja | Oddolność*. Kierunek działań w obu programach pokazuje tabela 3.

Osią obu programów jest zatem wyłonienie lokalnych liderów, szukanie inicjatyw (projektów) wygenerowanych oddolnie w partycypacyjny sposób i wspólna ich realizacja. Oba programy adresowane są jednak do *instytucji*, wyposażając je w kompetencje niezbędne do przeprowadzania takiego procesu. Niezależnie od tego faktu, stosowany przez nie mechanizm działania jest gotową formą do wykorzystania we wsparciu lokalnych społeczności seniorów (a właściwie: seniorów w lokalnej społeczności) w niwelowaniu społecznych skutków pandemii.

REKOMENDACJE

Istotą lokalnego projektu niwelowania w wymiarze społecznym skutków pandemii u osób starszych wydaje się być w miarę holistyczny system wychodzący naprzeciw indywidualnie zdiagnozowanym potrzebom (indywidualnym strategiom przetrwania) seniorów i punktowe wsparcie seniorów w powrocie do aktywnych relacji społecznych w świecie pocovidowym.

Projekt taki z oczywistych względów winien zawierać znaczącą przewagę działań *offline* nad działaniami *online*.

Osią ewentualnych działań jest wykorzystanie narzędzi kultury do rewitalizacji relacji społecznych osób 60+. Działania powinny mieć charakter kompleksowy i służyć wykreowaniu oddolnych inicjatyw kulturalnych, angażujących seniorów, budujących relacje grupowe i odpowiadających na zindywidualizowane, wyspecyfikowane w trakcie działań projektowych potrzeby.

W realizacji lokalnych programów winny być uwzględnione zarówno samorządowe

instytucje kultury jako jednostki dysponujące kompetencjami do wykreowania działań oddolnych, jak i organizacje aktywizujące osoby 60+ typu uniwersytety trzeciego wieku czy koła gospodyń wiejskich. Kluczowe jest jednak przygotowanie partycypacyjnego modelu, gdzie osoby 60+ nie będą tylko odbiorcami czy nawet partnerami procesu (idąc za definicją CPE), ale też współuczestnikami podejmowanych działań.

TABELE

Tabela 1 Zestawienie celów wybranych programów dotacyjnych w sektorze kultury, w których realizowane są projekty adresowane do osób starszych

Tabela 2 Typy działań w ramach projektów adresowanych do osób starszych

Tabela 3 Działania partycypacyjne w programach dotacyjnych – przegląd konstrukcji

Tabela 1

Nazwa programu	Cele programu
Edukacja Kulturalna	<p>Strategicznym celem jest wspieranie zadań z zakresu edukacji kulturalnej, ważnych dla rozwoju kapitału społecznego. Wsparcie finansowe kierowane będzie do projektów, obejmujących działania edukacyjno-animacyjne, stymulujące kreatywność i aktywizujące twórczo uczestników reprezentujących wszystkie grupy wiekowe i społeczne. [...]</p> <p>Jednym z głównych założeń jest wspieranie zadań umożliwiających uczestnictwo oraz integrację przedstawicieli różnych grup społecznych i wiekowych [...]</p> <p>Istotne jest też nawiązywanie współpracy z innymi podmiotami, [...] której efektem będzie tworzenie spójnej oferty edukacyjnej i kulturalnej. W tym kontekście istotne dla realizacji celów programu będzie wsparcie dla form działalności, których skuteczność została potwierdzona zarówno w rodzimej, jak i zagranicznej praktyce, wśród których wymienić należy działania, skierowane do osób dorosłych, realizowane w formule tzw. uniwersytetów ludowych [...]</p> <p>Najważniejszym rezultatem zadań wspieranych w ramach programu powinno być podniesienie poziomu kompetencji artystycznych kulturowych i twórczych ich uczestników oraz kształtowanie poczucia, że kultura jest nieodzownym elementem rozwoju osobistego i społecznego. [...]</p>
Kultura Dostępna	<p>Strategicznym celem programu jest wspieranie zadań służących ułatwieniu dostępu do kultury, skierowanych do szerokiego grona odbiorców i sprzyjających integracji społecznej. Działania te powinny służyć osiągnięciu realnych, systemowych i długofalowych efektów w niwelowaniu barier w dostępie do kultury w wymiarach: przestrzennym, ekonomicznym, społeczno-mentalnym i kompetencyjnym, ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb osób z miejscowości pozbawionych bezpośredniego dostępu do narodowych zasobów dóbr kultury, instytucji kultury oraz instytucji artystycznych.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ważnym aspektem jest uwzględnienie potrzeb osób mających utrudniony dostęp do kultury i niezaangażowanych w życie kulturalne. [...] • Priorytetowo traktowane będą zadania popularyzujące dziedzictwo o znaczeniu narodowym i poszerzające dostęp do oferty kulturalnej o wysokiej wartości edukacyjnej i artystycznej, integrujące społecznie. [...] • Ważnym założeniem programu jest umożliwianie uczestnictwa oraz integracji społecznej przedstawicieli różnych grup społecznych, m.in.: dzieci i młodzieży szkolnej, osób starszych, a także wsparcie zadań zapewniających dostępność [...]
Kultura – Interwencje	<p>Celem programu jest tworzenie warunków dla wzmacniania tożsamości i uczestnictwa w kulturze na poziomie regionalnym, lokalnym i krajowym, a także upamiętniania polskiego dziedzictwa historycznego poprzez finansowe wsparcie realizacji projektów upowszechniających dorobek kultury i zwiększających obecność kultury w życiu społecznym.</p>

Źródło: regulaminy/specyfikacje programów dotacyjnych realizowanych przez Narodowe Centrum Kultury; opracowanie własne

Tabela 2

Nazwa programu	Typy działań w ramach projektów	Liczba
Edukacja Kulturalna	warsztaty teatralne	4
	warsztaty artystyczne inne	6
	warsztaty komputerowe	1
	warsztaty i prelekcje w formie uniwersytetu ludowego	2
	działania międzypokoleniowe	2
	interdyscyplinarny festiwal artystyczny seniorów	1
	utworzenie grupy teatralnej	2
	wystawa prac plastycznych	2
	realizacja oddolnych działań twórczych (mikroprojektów)	1
Kultura Dostępna	spektakle teatralne/muzyczne	2
	wyjazdy do teatrów/kin/innych instytucji artystycznych/muzeów	6
	wykłady/warsztaty	2
Kultura – Interwencje	festiwal artystyczny	1
	wyjazdy do teatrów/kin/innych instytucji artystycznych/muzeów	1
	badania społeczne	1

Źródło: dane Narodowego Centrum Kultury; opracowanie własne

Tabela 3

Dom Kultury+ Inicjatywy lokalne	BLISKO – Biblioteka Lokalność Inicjatywy Społeczność Kooperacja Oddolność
<p>Celem jest inicjowanie działań służących wzmocnieniu zaangażowania domów kultury w życie społeczności lokalnej, odkrywaniu i rozwijaniu potencjału i kapitału kulturowego jej członków oraz kulturotwórczych zasobów społeczności. Główny nacisk programu położony jest na nawiązywanie przez dom kultury stałych relacji z mieszkańcami miejscowości, na terenie których działa. Odkrywanie talentów i wzmocnianie potencjału społecznego ma owocować stworzeniem wspólnych inicjatyw na rzecz społeczności lokalnych i przestrzeni publicznej. [...]</p> <p>Działania podejmowane przy realizacji zadań mają służyć [...] odkrywaniu i pobudzaniu aktywności społecznej, wspomaganie rozwoju kapitału społecznego i kulturowego, a także poznawaniu nowych możliwości współpracy z mieszkańcami. Jednym z oczekiwanych efektów programu jest wzmocnienie roli domu kultury jako miejsca otwartego, wspólnego dla wszystkich mieszkańców.</p>	<p>Celem jest wzmocnianie roli bibliotek jako „trzeciego miejsca” jednoczącego społeczność lokalną działaniami kulturalnymi, przyczyniającego się do rozwoju aktywnego czytelnictwa i uczestnictwa w kulturze.</p> <p>Do zadań beneficjenta należeć będzie nawiązywanie i rozwijanie partnerstw na rzecz budowania zaangażowanych społeczności skupionych wokół działań biblioteki, [...] realizację oddolnych projektów edukacyjno-animacyjnych przez partnerów i przedstawicieli społeczności lokalnych. Projekty te wyłaniane w wyniku transparentnej procedury konkursowej stanowiąc będą nie tylko zwieńczenie podejmowanej w programie pracy, ale też zaczątek i inspirację do dalszych, samodzielnych działań.</p> <p>[BLISKO służy] włączeniu nowych środowisk w działalność bibliotek i aktywizacji społeczności lokalnych.</p>

Źródło: regulaminy programów; opracowanie własne

BIBLIOGRAFIA

- Centrum Praktyk Edukacyjnych, Centrum Kultury Zamek. (2019). *Seniorzy zależni jako uczestnicy kultury. Użyteczny poradnik*. Poznań.
- Chatzipendis K. (2020). Uniwersytety trzeciego wieku w obliczu pandemii Covid-19. *Dyskurs&Dialog*, nr 4.
- Federacja Konsumentów. (2021). *Wykluczenie cyfrowe podczas pandemii. Dostęp oraz korzystanie z internetu i komputera w wybranych grupach społecznych*.
- GUS. (2020). *Jakość życia osób starszych w Polsce*.
- GUS. (2020). *Uczestnictwo ludności w kulturze w 2019 r.* Warszawa – Kraków.
- Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej. (2020). *Informacja o sytuacji osób starszych w 2019 r.*
- Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego. (2020). *Wkład organizacji pozarządowych w zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w województwie mazowieckim*.
- Ośrodek Ewaluacji. (2017). *Badanie ewaluacyjne programu Dom Kultury+: Dom Kultury+ 2010–2011; Dom Kultury+ Inicjatywy Lokalne 2013, 2014, 2015, 2016. Raport końcowy*.
- Senior.Hub. (2021). *Jakość życia osób starszych w Polsce w pierwszym roku pandemii Covid-19. Raport z badania*. Warszawa: Instytut Polityki Senioralnej/Fundacja Zaczyn.
- Wiśniewski R., Pol G., Płasek R., Bąk A. (2021). *Oswajając zmienność. Kultura lokalna z perspektywy domów kultury*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.